

Ermenistan'ın Temelini Oluşturan Yapay Ermeni Vilayeti'nin Kurulmasının Tarihi Seyri *

Musa Göktuğ | ORCID: 0000-0002-6273-6350 | musagoktug@hotmail.com

Öz

Ermenilerin, tarihinin başlama dönemi ile ilgili çeşitli iddialar bulunmaktadır. Bu tezlerin birçoğunun ayağı yere sağlam basmasa da genel kabul gören iddiaya göre Ermeniler, önce Balkanlardan gelip Orta Doğu'ya yerleşmiş, daha sonra burada yüz kızartıcı bir suç işlemeleri sonucu Babil kralı tarafından kuzeye sürülmüş ve gelip Doğu Anadolu topraklarına yerleşmiştir. Burada kendilerine büyük hayallerle gerçeklerden uzak bir milli tarih inşa etmişler ve ütopyik sözde "Büyük Ermenistan" iddialarını ortaya koymuşlardır. Tarihleri boyunca bağımsız bir devletleri bulunmayan Ermeniler, bölgenin güçlü imparatorluklarının yerel idari birimi olarak mevcudiyetlerini sürdürmüştür. Nihayet Selçuklular ve sonrasında Osmanlı döneminde rahatı ve yüksek refahı yakalayan Ermeniler, devlet kurmak hevesine düşmüş ve XVII. yüzyılda Avrupa devletlerinden yardım istemiş ancak umdukları desteği bulamamışlardır. Ermenilerin, sözde "Büyük Ermenistan" hayalleri ile Rusya'nın bölgedeki politikaları ve çıkarlarının üst üste düşmesi sonucu Revan'ın, 1827 yılında Ruslar tarafından işgal edilmesinin ardından 21 Mart 1828 tarihinde yapay bir Ermeni Vilayeti kurulmuştur. Rusya, Ermeni Vilayeti'ni kurarak Osmanlı-Kaçar devletlerinin ortasında bir yapay Hıristiyan siyasi yapı oluşturup hem onları birbirinden ayırmayı, hem Azerbaycan halkından, hem de Türkistan'dan koparmayı hedeflemiştir. Aynı zamanda bu vilayetin kurulmasıyla Ruslar, hem Doğu Anadolu Ermenilerini kendi taraflarına çekmeyi planlamış hem de onları yalnız kendilerinin çıkarları için kullanılacak bir halk olarak kontrol altında tutmak ve kendilerine bölgede sosyal dayanak oluşturmak istemiştir. Rusya, bu nedenle Revan, Nahçıvan ve Karabağ hanlıklarının topraklarına Kaçar ülkesinden ve Doğu Anadolu'dan Ermeni göçmenler getirip iskân ettirerek etno-demografik yapıyı kendi lehine değiştirmeye çalışmıştır. 1840 yılına gelindiğinde artık Ermenilerin siyasi gücüne ihtiyacı kalmayan Rusya, bu defa bölgede otoritesini güçlendirmek ve yerel yönetimi merkezileştirmek için Ermeni Vilayeti'ni lağvetmiştir. Ancak kurulan bu suni Hıristiyan yapı, bölgedeki Rus hâkimiyetine sosyal dayanak oluşturmayı sürdürmüş ve günümüzdeki Ermenistan'a önemli bir temel teşkil etmiştir. Bu çalışmada Güney Kafkasya bölgesi ve Batı Azerbaycan toprakları ile hiçbir tarihi bağı ve geçmişi bulunmayan Ermenilerin, tarihi ile ilgili bilgi verilerek bugünkü Ermenistan'ın kurulmasında büyük rol oynayan ve temel teşkil eden Ermeni Vilayeti'nin kurulmasının tarihi süreci incelenmiş olup, bu bağlamda Ermeni tarihinin başlangıcından, Ermeni Vilayeti'nin sonlandırıldığı 1840 yılına kadarki dönemi ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler

Ermeniler, Büyük Ermenistan, Ermenistan, Ermeni Vilayeti, Paskeviç, Nerses

Atıf Bilgisi

Göktuğ, Musa. "Ermenistan'ın Temelini Oluşturan Yapay Ermeni Vilayeti'nin Kurulmasının Tarihi Seyri". *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* /18 (Haziran 2023), 263-284.

<https://doi.org/10.23897/usad.1319127>

Geliş Tarihi	23.12.2022
Kabul Tarihi	08.06.2023
Yayın Tarihi	23.06.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme * Bu makale, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Tarih Bilim Dalında hazırlanan "Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, Çarlık Rusyası'nın İşgali ve Hâkimiyet Süreci (1747-1917)" adlı doktora tezinin IV. Bölümündeki "Ermeni Vilayeti'nin Kuruluşu" başlıklı kısmın genişletilmesiyle üretilmiştir.
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Etik Bildirim	usad@selcuk.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Historical Process of the Establishment of So-Called Armenian Province which is the Basis of Armenia*

Musa Göktuğ | ORCID: 0000-0002-6273-6350 | musagoktug@hotmail.com

Abstract

There are various claims about the beginning of the history of the Armenians. Although many of these theses do not have their feet firmly on the ground, according to the generally accepted claim, the Armenians first came from the Balkans and settled in the Middle East, and then, because of committing a disgraceful crime, they were exiled to the north by the Babylonian king and settled in the lands of Eastern Anatolia. In Eastern Anatolia, they constructed a national history far from reality with big dreams and put forward their utopian so-called "Great Armenia" claims. The Armenians, who did not have an independent state throughout their history, continued to exist as the local administrative unit of the powerful empires of the region. Finally, the Armenians, who achieved comfort and high prosperity during the Seljuk and later Ottoman period, were eager to establish a state and sought help from the European states in the seventeenth century but could not find the support they hoped for. A so-called Armenian Province was established on March 21, 1828, after the occupation of Revan by the Russians in 1827 because of the overlapping of the Armenians' so-called "Great Armenia" dreams and Russia's policies and interests in the region. By establishing the Armenian Province, Russia aimed to create an artificial Christian political structure in the middle of the Ottoman and Qajar states and to separate them from each other, from both the Azerbaijani people and Turkistan. At the same time, with the establishment of this province, the Russians both planned to attract the Eastern Anatolian Armenians to their side and wanted to keep them under control as a people to be used only for their own interests and to create a social base for themselves in the region. For this reason, Tsarist Russia tried to change the ethno-demographic structure in its favor by bringing Armenian immigrants from the Qajar country and Eastern Anatolia to the lands of the Revan, Nakhichevan and Karabakh Khanates and settling them. By 1840, Russia, no longer in need of the political power of the Armenians, abolished the Armenian Province this time to strengthen its authority in the region and centralize the local administration. However, this artificial Christian structure that was established continued to provide a social basis for the Russian domination in the region and constituted an important basis for today's Armenia. In this study, the historical process of the establishment of the Armenian Province, which played a major role and constituted the foundation of today's Armenia, was examined by giving information about the history of the Armenians, who have no historical ties and background with the South Caucasus region and the lands of West Azerbaijan. In this context, the period from the beginning of Armenian history to the end of the Armenian Province in 1840 is discussed.

Keywords

Armenians, Greater Armenia, Armenia, Armenian Province, Paskevich, Nerses

Citation

Surname, Name. "The Historical Process of the Establishment of So-Called Armenian Province which is the Basis of Armenia". *Journal of Seljuk Studies* /18 (June-2023), 263-284. <https://doi.org/10.23897/usad.1319127>

Date of Submission	23.12.2022
Date of Acceptance	08.06.2023
Date of Publication	23.06.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	* This article has been produced by expanding the section titled "The Establishment of the Armenian Vilayet" in Chapter IV of the PhD dissertation titled "Northern Azerbaijan Khanates, occupation of Tsarist Russia and domination process (1747-1917)" prepared in the Department of History, Institute of Social Sciences, Selçuk University. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	usad@selcuk.edu.tr
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Ermenilerin tarihleri dikkatlice incelendiğinde, onların ne Kafkasya ne de Anadolu kavmi olmadıkları, bu bölgelere farklı coğrafyalardan kovularak geldikleri fark edilmektedir. Bilindiği gibi Türkler tarihsel süreçte her zaman mağduru korumayı ve kollamayı seçtiklerinden dolayı Kafkasya ve Anadolu'ya gelen Ermenilere de kol kanat germişlerdir. İki taraf arasındaki ilişkiler sonucu Türkler henüz Orta Çağ'ın başlarında Ermeni dilini ve kültürünü ciddi anlamda etkilemiştir. Öyle ki, özünde Hint-Avrupa dilleri grubuna dâhil, çekimli-bükümlü bir dil olan Ermenicenin, M.S. V-VII. yüzyıllarda Türkçenin etkisiyle dil yapısının alt üst olduğu ve sondan eklemeli bir dil haline geldiği görülmektedir (Kürkcüoğlu, 1994, s.145; Dedeyev, 2004, s. 93-97). Asırlarca Türklerle komşuluğun yanında hâkim-tebaa ilişkisi içerisinde de bulunmalarının sonucu bugün Ermenice soyadlarının birçoğu Türkçe meslek isimlerinden oluşmakla birlikte, Ermeni dilinin içerisinde önemli miktarda Türkçe kelime vardır. Kültürel alanlarda ise Türk müziğinin, şiirinin, mutfağının, giyiminin vb. etkisi apaçık ortadadır. Ermenilerin en ünlü halk şairi ve yazılı edebiyatlarının temelini atan Sayat Nova da şiirlerini Türkçe yazmıştır.

Millet olarak Türklerle asırlarca etkileşim yaşayan Ermeniler, sonradan hayal ettikleri ütopye "Büyük Ermenistan"ı kurabilmek için Türk komşularını öldürmekten, onlara işkence etmekten ve onların topraklarında sözde "devletlerini" yeniden ihya etmekten çekinmemişlerdir. Hatta bu yolda yegâne engelin Türkler olduğunu, asırlardır çocuklarına "milli dava" diye anlatmakta ve bu milli psikoloji ile yetişen Ermeni gençleri de atalarının izinden gitmektedir.¹

Bugün Ermeniler, Sakaların, Kıpçakların ve Oğuzların harmanlandığı eski Türk yurdu Revan'da, Rusya'nın çeşitli politikaları ve desteği ile kurmayı başardıkları ve Türklerden arındırdıkları bir Ermenistan'a sahip olabilmişlerdir. Ancak bununla yetinmeyerek 1918 yılından itibaren Türkiye ve Azerbaycan'a karşı mesnetsiz toprak iddialarında bulunmaktadırlar. Bu sayede Ermenistan, bugün Rusya ve İran'ı da arkasına alarak bölgede barışın ve istikrarın sağlanması en çok kendine yarayacakken, Türk düşmanlığı psikolojisi ile buna engel olmaya çalışmaktadır.

Buraya kadar bütün bu anlatılanlardan yola çıkarak Ermeni tarihinin öğrenilmesinin, devlet kurmak amacıyla takip ettikleri yöntemlerin bilinmesinin, onların daha iyi tanınmasını sağlayacağı gibi, Türk tarihinin de bazı dönemlerinin aydınlatılması bakımından katkı sunacağı düşüncesiyle bu çalışma konusu tercih edilmiştir.

Bu araştırmada; önce başlangıçtan, Emevîler dönemine kadar Ermeni tarihi ele alınmış, sonra Emevîler, Abbâsîler, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde Ermenilerin siyasi ve sosyo-ekonomik durumları incelenmiş, ardından Rus-Ermeni İttifakının kurulmasının tarihsel süreci irdelenmiştir. Devamında Ermeni Vilayeti'nin siyasi, kültürel ve demografik alt yapısının oluşturulmasından söz edilmiş ve nihayet planlanan yapay Ermeni Vilayeti'nin kurulması ve etno-demografik yapının nasıl değiştirildiği ortaya konulmaya

¹ Konu hakkında geniş bilgi için bk. Attar, 2007, s. 291-308.

çalışılarak nihayetinde Ermeni Vilayeti'nin, kurulmasının Ermeniler ve Türkler açısından sonuçlarının gün ışığına çıkarılmasına gayret sarf edilmiştir.

1. Başlangıçtan, Emevîler Dönemine Kadar Ermeni Tarihine Kısa Bir Bakış

Ermeni tarihine bakıldığı zaman onlar hakkında açık ve net bilgiler bulunmamakta, olan bilgiler de kendi tarihçilerinin yazdıkları daha çok dini motiflerle süslenmiş hikâyelerden öteye geçmemekte veya kiliseler tarafından aynı şekilde yazılan Evangelyalardan² oluşmaktadır. Ermenilerin kendi arasında tarih konusunda bir görüş birliği olmadığı gibi, genelde yazdıkları da birbirleriyle çelişmektedir. Örneğin, bazıları Ermenilerin, Hıristiyan Yahudiler olduğunu ve eski Babil topraklarından kovularak Doğu Anadolu'ya gelip yerleştiklerini ileri sürerken (Gürün, 1983, s. 12, 16; Uras, 1987, s. 22, 100, 101; Gazigiray, 1982, s. 12), bir kısmı da Ermenilerin tarihini MÖ 2350 yılına, Nuh Tufanı'na kadar götürmekte ve Hz. Nuh'un oğlu olan Yafes'in oğlu Hayk'ın çocuklarından türediklerini ve efsaneye göre M.Ö. 2720'de *Erevume*'yi/Revan'ı inşa ettiklerini ve hatta ilk Hıristiyanların Ermeniler olduğunu iddia etmektedir (Balayan, 1984, s. 30).

Başka bir görüşü savunan Ermeni tarihçiler, soy köklerini; hiçbir antropolojik ve lengüistik benzerlikleri bulunmayan Urartulara dayandırmaya çalışmaktadır. Fakat Ermenilerin kökenleriyle ilgili bu görüşler birbirleriyle çelişmekte, Ermeni olmayan tarihçiler arasında da Ermenilerin tarihi ve eski yurtları ile ilgili bilgiler konusunda farklı görüşler benimsenmektedir. Bunların bir kısmı; Ermenilerin, Doğu Anadolu'ya eski Babil'de yüz kızartıcı suçlar işledikleri için kovulmaları sonucu gelip yerleştiklerini ifade etmektedir. Çoğunluğun kabul ettiği olayların gelişim seyrine de uygun olan bir diğer görüşe göre; Ermenilerin Balkan kökenli çingeneler oldukları ve Frig kabileleri içerisinde gelip önce Orta Doğuya yerleştikleri, burada ticareti öğrendikleri ve yüz kızartıcı suçlar işlemeleri neticesinde Babil kralı tarafından ülkeden kovuldukları, onların da kuzeye doğru göç edip Doğu Anadolu'ya yerleştikleri ifade edilmektedir. Dolayısıyla her iki teze göre de Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya, Ermenilerin eski öz yurtları değildir (Koçaş, 1967, s. 42, 43; Şihaliyev, 2004, s. 4-6).

Ermeniler, geçmişlerinde olmayan şeyleri varmış gibi yansıtarak ve bunu abartarak kendilerine uydurma ve hikâyeci bir tarih yazmışlar ve böylece bu büyük hayalleri sayesinde asil bir millet olduklarına kendilerini inandırmışlardır. Bu şekilde milli bir bilinç oluşturarak, bir araya toplanarak, bir cemaat yapısı meydana getirip varlıklarını bu şekilde devam ettirmişlerdir. Ermenileri, birleştiren esas unsur – dünyanın neresinde olurlarsa olsunlar - Ermeni Ulusal Çıkarları, yani *Haydat* doktrindir. *Haydat* doktrininin esasını teşkil eden ise “*kaybedilmiş topraklar*”dır (Şihaliyev, 2004, s. 167).

Tarihte ilk kez *Aramî*-Armeni-Ermeni ismine Pers Kralı I. Darius'un yazıtlarında rastlanmaktadır. Burada anlatılan Ermeni veya Ermenilerin Doğu Anadolu'nun yerleşik bir halkı olduğu, hatta bazı tarihçiler tarafından bunların eski *Ermen Türkleri* oldukları ve zaman içinde gelişim gösteremeyip varlıklarını sürdüremediklerini iddia edenler de vardır. Aslında bugünkü Ermeniler ise tarihin hiçbir evresinde kendilerine Ermeni dememişlerdir.

² *Evangelyiya*: Ermenilerin dini motiflerle süslenmiş, tarihi kilise hikayeleridir. Henze, 1988, s. 173-174.

Onlar kendilerine her zaman *Hay* demektedirler. Ermeni adı ise onlara dışarıdan başkaları tarafından söylenmektedir. Nitekim bugünkü Ermenistan'a, Ermeniler kendileri *Hayastan*, halklarına da *Hay* demektedir. Dolayısıyla *Haylar*, göç edip geldiklerinde Doğu Anadolu'da; Van Gölü ve çevresine *Ermenlerin* yurtlarına yerleştiklerinden onların adına izafeten *Haylara* da Ermeniler denilse de *Haylar* hiçbir zaman kendilerine Ermeni dememişlerdir.³

Haylar, tarih olarak M.Ö. II. yüzyılda kurulduğunu iddia ettikleri ve bahsedilen bölgeleri içine alan coğrafyada vücut bulan *Armenia*'ya odaklanmışlardır. Onlar bu dönemde kurulan *Armenia*'nın gittikçe büyüdüğünü ve II. Tigran (M.Ö. 95-55) zamanında en geniş sınırlarına ulaştığını ve bugünkü "Büyük Ermenistan" hülyasının en temel taşıyı teşkil ettiğini dile getirmektedir. Aslında bu dönemdeki *Armenia* bir devletten daha çok Pers Ahamenidlerin yerel bir yönetim birimi, bir satraplığı idi. Daha sonra burası Bizans ile Sâsânîler arasında el değiştirmiş, nihayetinde parçalanarak ikiye bölünmüş ve bir müddet sonra da Sâsânîler tarafından tamamen ele geçirilmiştir. Tabii olarak bu bölge *Hay* valiler tarafından yönetilse de nüfusunun tamamı *Haylardan* oluşmuyordu. Çünkü tarihin bütün dönemlerinde *Hayların* doğal nüfus artış hızı çok düşük olmuştur. Dolayısıyla bugün Ermenilerin sözde tarihi "Büyük Ermenistan'ı" yeniden canlandırmaya çalışma ideolojilerinin de altı boştur. Sözde bu devletlerine M.S. IV. yüzyılda Sâsânîler tarafından son verildikten sonra onlar etrafa dağılmış ve büyük bir devletten yoksun kalmışlardır. Burada anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere ortada ne bir bağımsız devlet, ne de Güney Kafkasya'da, yani Azerbaycan topraklarında bir hâkimiyet söz konusudur.⁴ Buna karşın Batı Azerbaycan'ın, yani bugünkü Ermenistan denilen coğrafyanın çok eski bir Türk Yurdu olduğunu ve Revan şehrinin de Şah İsmail'in izniyle Çukursed Beylerbeyi Revangulu Han tarafından inşa edilmişse de bu konunun ayrıntılarına girmenin yeri burası değildir (Eliev & Hesenov, 2007, s. 27-30; Mutallimov, 2015, s. 165).

2. Emevîler, Abbâsîler, Selçuklular ve Osmanlılar Döneminde Ermeniler

Emevîlerin, Güney Kafkasya'yı işgaline kadar Azerbaycan Türklerinin, Ermenilerle hiçbir siyasi yapı içerisinde bulunmaları söz konusu değildir. Emevîler, bu bölgeye gelince Doğu Anadolu, bugünkü Gürcistan ve Arran⁵ bölgelerinin neredeyse tamamına yakınına içine alan yerel yönetim birimi olarak "*Ermeniye Vilayeti*"ni ihdas ettiler. Ne o dönemde Albaniya'da, yani bugünkü Kuzey Azerbaycan'da bir Ermeni nüfusu vardı ve ne de buranın Ermenilerle bir geçmişi veya ilişkisi söz konusuydu. Emevîlerin bu vilayet ismi coğrafyadan esinlenerek yerel bir yönetim birimine ad olarak verilmiş olsa da bugünkü uydurma, sözde "Büyük Ermenistan" iddiasının temelini; özünü oluşturmaktadır. Abbâsîler dönemine gelindiğinde ise Ermeniye Vilayeti kaldırıldı, onun yerine Güney Kafkasya bölgesindeki

³ Elekberli, 1994, s. 17-19; Saral, 1970, s. 55; Uras, 1987, s. 101; Anadol, 1982, s. 18; Hasanov, 2008, s. 6-7; Hacıyev, 2017, s. 149-150; Daha geniş bilgi için bk. Celilov, 2002, s. 547-561.

⁴ *Azerbaycan Tarixi (En qedim zamanlardan XX esredeki)*, C. 1, 2007, s. 140; Tuysuz, 1997, s. 23; Şihaliyev, 2004, s. 167; Attar, 2012, s. 19-20; Ermenilerin "Büyük Ermenistan" ve toprak iddiaları ile ilgili geniş bilgi için bk. Kuliyeva, 1999, s. 6-26.

⁵ *Arrân*: o dönemde Kafkas Dağ silsilesi ile Aras Nehri arasında kalan, yani Güney Kafkasya bölgesinde bulunan Azerbaycan topraklarına *Arrân* denilmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bk. Özyadı, 1991, s. 394-395.

bütün Azerbaycan topraklarının tamamı *Arran Vilayeti* adı altında birleştirildi. Gürcistan bir vilayet, Doğu Anadolu'nun Divin merkezli Ermenilerin meskûn olduğu kısmı ise Ermeni Vilayeti olarak tesis edildi (*Azerbaycan Tarixi (III - XIII esrin I rübü)*, C. 2, 2007, s. 152-153).

Abbasi Hilafeti'nin dağılmasının akabinde bölgede kurulan, başkenti Gence olan yerel feodal devletlerden Şeddâdîler, Batı Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgelerine hâkim oldu. Bu defa Ani ve Divin gibi merkezleri bulunan Ermeni bölgesi bir Azerbaycan devletinin egemenliği altına girmiş oldu. Bu durum bölgede Selçukluların hâkimiyetine kadar devam etti. Selçuklular bu bölgedeki Ermenilere karşı hoşgörülü ve müsamahakâr bir tutum sergilemiş, onları mağdur bir halk ve cemaat olarak görmüş, cizye ve haraç dışında vergiden muaf tuttuğu gibi askere de almamıştır. Cemaatin iç işlerine ve ticaretine karışmamıştır. Ermeniler en rahat ve huzurlu dönemlerini işte bu tarihten sonra yaşamaya başlamıştır. Emevî, Abbâsî ve Şeddâdî dönemlerinde de önceki tarihlerdeki baskıcı, dışlayıcı politikalara maruz kalıp ağır vergiler ödemek zorunda kalmamışlardır. Selçuklulardan sonra, Osmanlılar da onların politikalarını devam ettirmiştir. Böylece Ermeniler, Selçuklu ve Osmanlı hâkimiyeti döneminde en rahat, en serbest ve en zengin dönemlerini yaşamıştır. Osmanlı döneminde ticaret ve zanaatta oldukça mesafe kat eden Ermeniler, zenginleşmişler ve büyükşehirlere yerleşmişler, bu konuda da devletten hep destek görmüşlerdir. Fatih Sultan Mehmet Han, 1462'de Bursa'daki Ermenileri İstanbul'a getirip onlara burada Ermeni Patrikliği kurmuştur. Bu sayede Ermeniler, Osmanlı devletinin içerisinde sosyal ve ekonomik olarak yükselmeye ve itibar görmeye, hatta "*Millet-i Sadıka*" diye adlandırılmaya başlanmıştır. Ancak Ermenilerin zenginleşmeleri ve içerilerinden sıvrılan dini ve feodal liderlerin çıkması onların ellerindekiyle yetinmemelerine ve kendi devletlerini kurmak istemelerine neden olmuştur. Oldukça kapalı bir toplum yapısına sahip olan, cemaat içerisinde ve kilise etrafında örgütlü bir biçimde yaşayan Ermeniler, kendi hayali tarihlerini ön planda tutarak milli bir bilinç oluşturmaya çalışmışlardır. Artık yıl 1662'ye gelindiğinde İonisyen, Doğu Anadolu'da özerk bir "Ermeni Krallığı" kurmak amacıyla destek bulmak için Avrupa devletlerinin kapılarını aşındırmış lakin istediği desteği bulamamıştır. Buradan umduklarını bulamayan Ermeniler, yüzlerini daha sonra Doğu Avrupa'da yıldızı parlamaya başlayan Rusya'ya çevirmişlerdir.⁶

3. Rus-Ermeni İttifakının Kurulması

Ermenilere Rusların sahip çıkıp kol kanat gemesi, onlardan Güney Kafkasya'nın ve özellikle Azerbaycan topraklarının işgal edilmesinde yararlanılmasının I. Petro (1682-1725) dönemine kadar uzandığı bilinmektedir. Çar I. Petro, amaçlarını gerçekleştirmek üzere Ermenileri, Moskova ve St. Petersburg başta olmakla Rusya'nın çeşitli yerlerinde, bilhassa Kuzey Kafkasya'nın komşuluğunda bulunan "Güney Rusya" vilayetlerinde ve Ejderhan' da iskân ettirmiştir. Onlardan Kafkasya'nın ve özellikle Azerbaycan'ın Hazaryanı Vilayetlerinin etnik ve demografik yapısını bozarak kendisine buralarda Hıristiyan bir dayanak oluşturmak emelini ve politikasını benimsemiştir. Aynı zamanda Ermenilerin o

⁶ Bayburtyan, 1969, s. 34; Kuliyeve, 1999 s. 6-26; Attar, 2012, s. 27; Kızılkaya, 2007, s. 301-302; Hacıyev, 2017, s. 150-151; Osmanlı döneminde Ermenilerin durumu ile ilgili geniş bilgi için bk. Onur, 1999.

dönemde ticareti iyi bilmeleri ve şark ticaretine aşına olmaları hasebiyle onların sayesinde doğu ticaretinde etkili olmak istemiştir. I. Petro, bu gaye ile Ermenileri hem Rusya'nın ticari üslerine dönüştürmeyi düşündüğü şehirlere yerleştirmiş, hem de Azerbaycan'ın Hazaryanı Vilayetlerine iskân etmeyi planlamıştır. Nitekim Hazaryanı Vilayetlerini 1723 yılında işgal ettiklerinde I. Petro bu bölgedeki ticari ve stratejik olarak önem arz eden şehirlere Rusya'dan Ermenileri getirip zorla evinden, yurdundan kovdukları yerli halkın evlerine ve topraklarına yerleştirmiştir. O, bununla da yetinmeyerek daha ileri gitmiş ve Karabağ'daki Ermeni azınlığın kurduğu melikliklerle de irtibata geçmeye çalışmış, onların bir nüfuzunun söz konusu olduğunu ve işgal sırasında Rus Ordusuna büyük katkı sağlayacağını sanmıştır. Hatta Ejderhan Valisi Volinski'nin çabalarının yanında bizzat kendisi meliklere ve Gürcü hanlarına mektuplar yazarak Ermenilerin ve Gürcülerin hamisi olacaklarını ve kendilerini Müslüman Türklere; Osmanlı ve Safevîlere karşı koruyacaklarını içeren mektuplar yazarak onları kendi taraflarına çekmeye çalışmıştır (Kılıç, 2001, s. 535-536; Attar, 2012 s. 20-25, 28-29; Mustafazade, 1993, s. 143; Listsov, 1951, s. 65).

Ancak bütün bunlara rağmen I. Petro, Revan/Çukursed Beylerbeyliği'nin arazisinde bulunan Ermenilerle iletişime geçmemiştir. Hatta ilk başlarda Üçmüezzin'de bulunan Ermeni Katolikos'u ile de irtibat kurma gereği hissetmemiştir. Bunun sebebi de Revan bölgesindeki Üçmüezzin Manastırı ve çevresindeki birkaç Ermeni köyünün yoğun bir nüfusa sahip bulunmaması, toplam nüfus içerisinde de önemli bir ağırlığının olmamasıydı. Çünkü *Üçmüezzin Katalikosluğu*, 1441 yılında Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah tarafından Kilikya'dan Çukursed bölgesine taşındığında burada ne bir Ermeni köyü, ne de bir yerleşim yeri veya Ermenilere ait bir manastır mevcut idi. Eski Alban manastırına nakledilen Gregoriyan Katalikosluğu, burada konumunu güçlendirerek özerk dini bir cemaat yönetimi kurmuştur. Bu sayede Üçmüezzin de bütün Ermenilerin dini merkezi durumuna getirilmiştir.⁷ I. Petro'nun, Karabağ meliklerini muhatap almasının nedeni, Ermenilerin kendisini abartma yöntemi ile yanlış yönlendirmeleriydi. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Karabağ Ermeni melikliklerin de aslında çok büyük arazileri ve kesif bir nüfusları söz konusu değildi (Aslanlı, 2014, s. 3-4; Özyılmaz, 2013, s. 198).

4. Ermeni Vilayeti'nin Siyasi, Kültürel ve Demografik Planlamalarının Yapılması

Daha sonraki dönemde Ermenilere yeniden önem verip onları Azerbaycan'ın istilası için kullanmayı amaç edinen Rus Çarıçesi II. Katerina (1762-1796) olmuştur. O, da I. Petro'nun yolundan giderek Güney Kafkasya'da; Karabağ meliklikleri ile Gürcülerin ortak *Kartli-Kaheti-Ermeni Krallığı*'nı kurmayı planlamıştır. Burada dikkat edilmesi gereken iki husus bulunmaktadır. Birincisi, Revan Hanlığı'ndaki Ermenilerin nüfus açısından önemli bir varlığı olmadığı için dikkate alınmayıp planlarına dâhil edilmediğidir. İkincisi ise, sadece Azerbaycan'da değil, Kafkasya'nın tamamında kukla bir "Ermeni Krallığı" kurulacak kadar yoğun bir Ermeni nüfusunun bulunmaması, azınlık halinde olanların da büyükşehirlerde dağınık halde yaşamasıydı. Bütün bu nedenlerden dolayı Ermeni ileri gelenleri ancak böyle

⁷ Gözelova, 2014, s. 1; Kızılkaya, 2007 s. 305-307; Geniş bilgi için bk. Memmedova, 2013, s. 11-22; Kantarcı, 2014, s. 3.

bir çözüm yolu bulmuş ve bunu bir tasarı haline getirerek II. Katerina'ya sunmuşlardır. Çariçe ve yönetimi de bu ortak devlet tasarısını o dönemin şartlarında en mantıklı ve makul çözüm yolu ve eylem planı olarak görüp kabul etmiştir. Ancak Kafkasya üzerindeki Osmanlı nüfuzu ve Rusya'nın hâlâ bundan çekinmesi nedeniyle bu tasarı yürürlüğe konulamamış ve hayata geçirilememiştir.⁸

Çar I. Aleksandr (1801-1825), da babası Çar I. Pavel'in (1796-1801) aksine I. Petro ve II. Katerina'nın yolundan gitmiş ve Güney Kafkasya'nın işgalinde Ermenilerden azami bir şekilde yararlanmayı tercih etmiş ve bölgedeki komutanlarına bunu tavsiye etmiştir. Onlar da başta Pavel Sisianov⁹ olmakla bu tavsiyeye her fırsatta uymuşlar, Ermeniler de bunun karşılığını ihanetleri ile fazlasıyla ödemişlerdir (Esedov & Kerimova, 1993, s. 15; İsayev, 1991, s. 89-94; Attar, 2012, s. 34-35). Çar yönetimi bu dönemden itibaren onlardan daha fazla yararlanmak için 1816'da Moskova *Ermeni Doğu Dilleri Enstitüsü*'nü kurmuş ve Ermeni konusunu sistemli bir biçimde ele almaya başlamıştır. Yukarıda da bahsedildiği gibi, Azerbaycan'da hanlıklara son verilip yerine eyaletler kurulduğunda merkezi Şuşa'da bulunan *Müslüman Eyaletler Reisliği*'ne, Ermeni asıllı Rus generali Valerian Medetov¹⁰ getirilmiştir. Bütün bunlar Ermenilerin, Rusların bölgedeki eli ayağı olduğunu ve Rus

⁸ Attar, 2012 s. 27-28, 30-32; Toksoy, "XIX. Yüzyılda Rusya'nın Kafkasya Politikası ve Ermeniler", <http://ekoav.rasya.net/duyuru.aspx?did=136&Lang=TR>, s. 2, Erişim Tarihi: 18.05.2019; Güntekin Necefli, "Azerbaycan Topraklarında Ermeni Devletinin Kurulması Planları", <http://irs-az.com/new/pdf/201509/1442586831485145229.pdf>, s. 12, Erişim Tarihi: 18.05.2019.

⁹ Pavel Sisianov: eski Gürcü knezlerinin soyundan gelen, kişisel becerileri, gayretleri ve çok sert tutumu ile Rus ordusunda astsubaylıktan generalliğe kadar yükselebilmştir. Kendisi Albay oluncaya kadar fiilen hiçbir savaşa katılmamış olsa da, sonrasında 1788-1792 Osmanlı-Rus Harbinde aktif görevde bulunmuştur. Burada çok büyük bir başarıya imza atamamış, ilgi çekememiştir. Ancak 1794'te Polonya'da Rusya aleyhine başlayan isyanın bastırılmasında acımasızlığı ile ün kazanmış ve bütün şehirlerdeki ayaklanmaları bastırarak Rusya'ya olan sadakatini göstermiştir. 1796'da V. Zubov komutasında Azerbaycan hanlıklarına saldıran Rus birliklerine takviye kuvvet sağlamakla görevlendirilmiş ve burada çok aktif bir komutan olarak öne çıkamamıştır. II. Katerina'nın ölümünün ardından Rus orduları Güney Kafkasya'yı terk ettiğinde V. Zubov gibi onun çevresindeki diğer komutanlar da askeri hizmetten uzaklaştırılmıştır. P. Sisianov da Çariçe tarafından kendisine başıslanan köye gidip yerleşmiştir. Ancak I. Aleksandr tahta çıkınca onun sert ve acımasız yapılı bir komutan olmasından Kafkasya'nın işgalinin tamamlanmasında yararlanmak istemiş ve onu yeniden askeri göreve davet etmiştir. Kendisinin taç giyme töreninde de P. Sisianov'a Tüm General rütbesi verilmiştir. Gürcü asıllı bir Hıristiyan olması hasebiyle Güney Kafkasya'daki görevi süresince Gürcü ve Ermenilere karşı çok tolerantlı davranmıştır. Süleymanov, 2014, s. 479-481.

¹⁰ General Valerian Grigoryeviç Madatov/Medetov; aslen bir Karabağ'ın Tuğ Köyünün Ermenisi olup çocuk yaşta babası tarafından Rus subayı olması için Rusya'ya gönderilmiştir. Rus sivil ve askeri okullarında aldığı eğitimden sonra subaylıkta Generalliğe kadar yükselmiş ve Azerbaycan'daki yüksek düzeyli Rus işgalcilerin temsilcilerinden biri olmuştur. O, Fransız-Rus ve Osmanlı-Rus savaşlarına da katılmıştır. Medetov, 1823 yılında Ermeni oluşu ve aslen Karabağlı olması nedeniyle Müslüman Eyaletler Reisliği'ne atanmıştır. Müslüman Türklere olan nefreti dolayısıyla Türk köylerini yakıp yıkmıştır. Rus emperyalizmine hizmet etmek için Azerbaycan'ın Gence, Karabağ, Şemkir bölgelerini işgal etmiştir. Kendisi büyük bir Ermeni milliyetçisi olup reisliği döneminde Azerbaycan Türklere çok eziyet etmiştir. Şihaliyev, 2004, s. 188.

işgalinin Ermeniler vasıtasıyla gerçekleştiğini açıkça göstermektedir (*Azerbaycan Tarixi (En qedimden 1870-ci illere qeder)*, 1996, s. 637-638; *Azerbaycan Tarixi (XIX. esr)*, C. 4, 2007, s. 76; Kantarcı, 2014, s. 3.).

5. Planlanan Yapay Ermeni Vilayeti'nin Kurulma Çalışmaları

Çar I. Nikola (1825-1855) zamanına gelindiğinde Azerbaycan'ın işgali konusunda Rusya oldukça tecrübe sahibi olmuş ve büyük bir mesafe kat etmişti. İşgal edilemeyen sadece Nahçıvan ve Revan hanlıkları kalmış ve Rusya artık bunları da ele geçirmek için fırsat kollamaktaydı. Diğer taraftan da Revan, Nahçıvan ve Karabağ hanlıklarının jeo-stratejik konumları itibarı ile iki Müslüman Türk hanlığının arasındaki bölge bütün giriş ve çıkışları bünyesinde barındırdığından buraya Ermenilerin getirilip iskân ettirilmeleri planlanmaktaydı. Özellikle Revan Hanlığı'nın, Rusya'nın bölgedeki en büyük rakibi saydığı Osmanlı Devleti'nin sınırında bulunması burasını biraz daha özel kılmakta ve biraz daha öne çıkarmaktaydı. Bütün bu nedenlerle I. Nikola da en az I. Aleksandr kadar Revan'ın işgaline önem vermiş ve bunundan dolayı hazırlıklar yapılması için komutanlarına emirler vermiştir. Nihayet II. Kaçar-Rus Savaşı başladığında I. Nikola ilk yenilgileri sonucu ortaya çıkan sarsıntıları atlattıktan sonra Gence Muharebesi ile savaşın seyrini kendi lehine çevirmeyi başardığında onun ilk hedefi Revan olmuştur. Daha önceki Revan kuşatmalarından edindikleri tecrübeleri de onları bu defa daha kalabalık ve oldukça güçlü bir ordu ile daha büyük ve o nispette etkili duvar delici toplarla 1827'de Revan önlerine getirdi. Yine kaledeki Ermeni azınlığın ihaneti ve Ruslara yardımıyla 1 Ekim 1827'de Revan Kalesi düşmesiyle hanlık tamamen işgal edilmiş oldu. I. Nikola Revan'ın işgalini o kadar önemsemiş ve kıymetli addetmiştir ki, bu başarı Çar sarayında top atışları, özel ziyafetler ve balolar ile kutlanmış ve onun tarafından Revan'ı işgal eden Başkomutan Paskeviç'e, *Ervanskiy* unvanı verilmiş, Kutsal Georgi Nişanı ile taltif edilmiştir. Revan'ın işgalinde görev alan askerlere özel madalya tasarlanıp 1827'de Tebriz'de bastırılarak ilgililere takdim edilmiştir (*Zapiski Alekseya Petroviça Yermalova (1816-1827)*, C. 2, 1868, s. 214; Potto, 1886, s. 515-516; Mahmudov Y. (Red.) (2010), *İrevan Xanlığı*, s. 350-351; Eliyev & Hesenov, 2007, s. 72-73; Mahmudov Y. (Red.) (2010), *İrevan Xanlığı*, s. 343-349; Qarayev, 2016, s. 233- 245; Pakrevan, 2007, s. 65; Doğan, 2012, s. 38-53, 55-56; Çaycıoğlu, 2018, s. 94-102).

Rus istilasına maruz kalan Revan'ın kaderi tamamen değişti. Revan Hanlığı'nın yeni kurulduğu dönemlerde şehirde yaşayan Ermeni bulunmamaktaydı. Kale içinde bulunan yaklaşık 40 dükkândan sadece 11 tanesinin Ermenilere ait olduğu ve onların sahiplerinin de Üçmüezzin'in etraf köylerinden sabah gelip dükkânları açıp akşam da kapatarak köylerine geri döndüğü bilinmektedir. Ancak Rusların bölgeye gelip yerleşmeye çalıştığı II. Kaçar-Rus Savaşı sırasında çevre ülkelerden; özellikle Kaçar başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nden ve Rusya'dan Ermeniler getirilerek Karabağ, Revan ve Nahçıvan hanlıklarının topraklarına yerleştirilmekteydi. Örneğin sadece Kaçar ülkesinden II. Kaçar-Rus Savaşı öncesi ve sırasında Ermeniler göç ettirilip bölgeye getirilmiş ve bu sayı yalnızca 1825-1826 yıllarında 18.000 kişiye ulaşmıştı. Ancak Rusların bütün bu iskân çabalarına karşın Revan Hanlığı işgal edildiğinde Ermeniler, toplam nüfusun %24'ünü teşkil etmekteydi. Ermeniler azınlık olmalarına rağmen, Hıristiyan olmalarından dolayı ön plana çıkarılarak bölgenin

sahibiymiş gibi onlar muhatap alınmaya, hanlığın asıl sahibi Müslüman Türkler dışlanmaya ve ikinci sınıf insan muamelesine tabi tutulmaya başladı. Nahçıvan Hanlığı'nın topraklarında ise Revan Hanlığı'ndan çok daha az (%23,2) Ermeni nüfus vardı. Bütün tarihi kaynaklar ve tarihçiler bu iki hanlığın topraklarında Ermenilerin azınlık olduğunu, yoğun bir nüfusa sahip olmadıkları gibi, toplam nüfus içerisinde de önemli bir ağırlık oluşturmadıklarını ifade etmektedir.¹¹ Nitekim Ermeni Vilayeti ile ilgili temel bir çalışma olan ve daha sonra kitap olarak da yayımlanan *Ermeni Vilayeti'nin Kameral Tasviri* adlı eseri ile tanınan, Alman asıllı Rus bilim adamı İvan Şopen bile, Ermenileri fazla göstermek için o kadar abartmasına rağmen onun verdiği rakamlara bakıldığında Ermenilerin ne kadar azınlıkta olduğu görülmektedir.¹² Ermenilerin, Revan ve Nahçıvan bölgelerinde aslında bir azınlık olduğunu, Ermeni tarihçi Parsamyan da her şeye rağmen itiraf etmek durumunda kalmıştır (Parsamyan, 1972, s. 12). Ancak her iki hanlığın toprakları üzerinde Ermenilerin tarihi gerçeklerle hiç bağdaşmayan ve tamamen asılsız iddialarına göre; güya bu iki hanlığın arazileri “tarihi Ermeni toprakları” idi.

6. Yapay Ermeni Vilayeti'nin Kurulması

Revan'ın işgalinden sonra şehirde ve bölgede güvenliği temin eden General Paskeviç¹³, kalede yeteri kadar kuvvet bırakarak buradan ayrılmıştır. Ancak ayrılmadan önce 16 Ekim 1827 tarihinde Revan'da geçici karma bir yönetim oluşturmuştur. Bu yönetimin başına General A. İ. Krasovskiy'i getirmiş, Revan bölgesindeki Rus birlikleri komutanlığını da ona vermiştir. Ermeni Katalikosu Nerses Aştaraketsi ve Revan Kalesi komutanı Yarbay A. Borodin de kurulan bu geçici idarenin üyesi olarak atandılar. Böylece 3 kişiden müteşekkil geçici bir idare tesis edilmiş oldu. Aslında burada Nerses'in şahsında I. ve II. Kaçar-Rus Savaşında Ruslara rehberlik eden ve her türlü yardımda bulunan Ermeniler ödüllendirilmekteydi. Her iki savaş zamanında Ermeniler her konuda ve bütün imkânları ile Rusların galip gelmesi için canla başla mücadele etmişti. Nitekim Nerses, kendisi II. Kaçar-Rus Savaşında 60.000 kişilik bir Ermeni süvari kuvvetinin başında Rusya için savaşıyordu. Buradaki rakam kesretten kinaye muhtemelen abartılmış olmalıdır. Fakat burada kesin ve net olan Katalikosun Ermeni kuvvetleri ile Rusya safında savaşıyor olmasıdır. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki; Nerses'in bölgeyi iyi tanması da onun atanmasında etkili olmuştur. Onun Revan'ın geçici yönetiminde yer alması bütün Ermenileri memnun ederken, bu yurdun gerçek sahipleri olan Müslüman Türkleri de

¹¹ Şavrov, 1911, s. 63; Attar, 2012, s. 41-42; Kantarcı, 2014, s. 4-5; Cavadov, 2000, s. 391; Aslanlı, 2014, s. 3; Daha geniş bilgi için bk. Memmedova, 2012, s. 87-99; Memmedova, 2013.

¹² Geniş bilgi için bk. Şopen, 1852.

¹³ *General İvan Fyodroviç Paskeviç*: 1827-1831 yılları arasında bölgede bulunan Rus işgal ordusu olan Rusya Müstakil Kafkasya Ordusu Baş Komutanı olmuştur. Revan ve Nahçıvan hanlıkları onun komutasındaki Rus ordularınca işgal edilmiştir. Paskeviç, Kaçar Velihaht Şehzadesi Abbas Mirza ile 10 Şubat 1828 tarihinde Azerbaycan'ın ikiye bölünmesini tamamlayan Türkmençay Antlaşması'nı, Çarlık Rusyası adına imzalamıştır. Rus işgalini Güney Kafkasya'da sonuçlandıran Başkomutan olarak bilinir. Daha geniş bilgi için bk. Çaycıoğlu, 2018.

derinden üzmüştür (AKAK, 1878, s. 547; Qlinka, 1995, s. 16; Katrancı, 2014, s. 4; Doğan, 2012, s. 57-58).

1828 yılına gelindiğinde artık Rusya tarihi emellerini gerçekleştirmeye çok yakındı. Çünkü artık her şey Rusların elinde ve onun kontrolündeydi. 1828 yılı 21 Mart Nevruz Bayramı gününde, Çar I. Nikola'nın fermanı ile Revan ve Nahçıvan hanlıklarının topraklarında Geçici Revan Yönetiminin yapısal özelliklerinde ve yine onun yöneticilerinden oluşan *Armiyanskiy Oblast/Ermeni Vilayeti* kuruldu. Bu özel yönetim biçimiyle ihdas edilen Ermeni Vilayeti, doğrudan Tiflis'teki Rus başkomutanına bağlandı. Böylece tarihin hiçbir döneminde bağımsız ve egemen bir devlet kuramamış, başka devletlerin satraplığı ve vilayeti olmanın ötesine geçememiş, Türklerin sayesinde, rahata, huzura ve refaha erişmiş Ermeniler, Rusların sayesinde devlet kurabilme yoluna girdi ve böylece bugünkü Ermenistan'ın da temelleri atılmış oldu.¹⁴ Ermeni Vilayeti, Revan ve Nahçıvan eyaletleri ile Ordubad Dairesinden oluşmaktaydı. Revan Eyaleti, hanlık dönemindeki gibi 15 mahala, Nahçıvan Eyaleti 5 mahala ve Ordubad Dairesi de yine 5 mahala ayrılmaktaydı. Eyaletin yönetimi ise Gürcü Knezi General A.G. Çavçavadze'ye havale edilmişti (AKAK, 1878, s. 547; Mirzezade, 2014, s. 59).

7. Etno-Demografik Yapının Değiştirilmesi

Aslında burada Ermeni Vilayetinin kurulması sadece jeo-politik ve jeo-stratejik bakımdan Osmanlı ve Kaçar devletleri ile Osmanlı ve Türk Dünyası arasında bir set çekilmesinden de ibaret değildi. Arka planda bu vilayetin kurulmasının bir diğer önemli nedeni; Rusya'nın bölgede en büyük rakibi durumundaki Osmanlı'nın elinde olan boğazları ele geçirerek buradan sıcak denizlere inme şeklindeki tarihsel rüyasını gerçekleştirme düşüncesi ile Çar yönetiminin, Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin sempatisini kazanmak ve onları kendi yanına çekmekti. Bunun bir diğer sebebi de; Rusya'nın İngiltere ve Fransa'nın, Ermenileri kendi yanlarına çekerek onların sayesinde bölgede nüfuz kurmalarını istememesiydi. Yani Ermenileri bahane ederek Osmanlı Devleti'nden bir kazanım elde edilecekse veya bir toprak parçası koparılacaksa bunu Rusya başarmalıydı. Bu yüzden Ruslar, Ermenileri kimseye kaptırmak istememekte, Ermeni Vilayeti'nin siyasi ve sosyoekonomik getirilerinin hesaplarını yapmaktaydı. Hele bunun özellikle 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı öncesine denk getirilmiş olması Rusya'nın yayılmaya devam etmek için her önüne çıkan imkânı fırsata dönüştürdüğünü göstermektedir. Rusya özellikle savaş zamanında bunun meyvelerini toplamayı başardı. Ermeniler aynı Güney Kafkasya'da olduğu gibi, Doğu Anadolu'da da Ruslara rehberlik etti, yanlarında savaştı ve hatta onlarla

¹⁴ AKAK, 1878, s. 487, *PSZRİ*, 1830, s. 272-273; Eliyev & Hesenov, 2007, s. 61; Naxçıvan Hanlığı, 2005, s. 65-70; Mustafazade, 2014, s. 170-171; Budaqova, 1995, s. 33-36; *Azərbaycan Tarixi (en qədim zamanlardan-XXI əsrin ilk onilliklərində)*, 2016, s. 167; Çakmak, 1996, s. 97-98; Mehmetov, 2009, s. 462; Nuriyeva, 2015, s. 182-191; İsmayıl, 1993, s. 211-214; *Azərbaycan Tarixi (XIX. əsr)*, 2007, C. 4, s. 27-28, 33-37; Hacıyev, 2017, s. 149; Memmedova, 2014, s. 173-175; Toksoy, 2017, s. 579-580; Attar, 2012, s. 42; Hasanoğlu, & Süleymanlı, 2013, s. 292; Doğan, 2012, s. 68.

birlik olup, yerli Türk halkına eziyet ederek bölgeden çıkarmaya ve buraları Türklerden arındırmaya çalıştı.¹⁵

Nihayetinde Rusya ile Osmanlı arasındaki bu savaş 1829 Edirne Antlaşması¹⁶ ile neticelendiğinde Rusya, bu ahitnameye özel bir madde koydurmuştur. *Bu Edirne Antlaşması'nın 13. maddesi olup Türkmençay Antlaşması'nın 12, 14 ve 15. Maddeleri esasında düzenlenerek ahitnameye dâhil edilmiştir.* Türkmençay Antlaşması'nda olduğu gibi, savaşta ülkesine ihanet edip Rusların yanında yer alan Ermenilerin, Osmanlı topraklarındaki bütün mülkiyet ve yaşam hakları güvence altına alınarak Doğu Anadolu'dan Revan, Nahçıvan ve Karabağ hanlıklarının arazilerine göç ettirmeye çalışmış ve bunun için 18 aylık bir süre belirlenmiştir.¹⁷ Bu sayede resmi kayıtlara göre 94.000 Ermeni nüfusun Osmanlı ülkesinden göç ettirilip adı geçen hanlıkların en verimli topraklarına yerleştirilmek suretiyle bu bölgelerin demografik yapısı değiştirilmeye çalışılmıştır. Bir de resmi olmayan, göçmenler için aranan vasıfları taşımayan, Osmanlı ülkesinde ağır suçlara karışmış olan veya hiç kimseye bilgi verme gereği duymadan, anlatılanların etkisinde kalarak kendi imkanlarıyla ve kendi başına ailesini yanına alıp göç edenler vardı. Bunlar resmi kayıtlarda olmamakla birlikte bu konuyu araştıran tarihçiler tarafından yaklaşık olarak sayıları tahmin edilmektedir. Ermeni tarihçi V.A. Parsamyan 90.000'den fazla Ermeninin göç ettirildiğini yazarken (Parsamyan, 1972, s. 66) bir başka Ermeni tarihçi R. Hovanesyan ise 100.000 civarında Ermeninin Rusya sınırlarına göç ettirildiğini dile getirmektedir (Hovannesyan, 1976, s. 9). Kemal Beydilli, de Osmanlı vesikalarına dayanarak yaptığı araştırmanın sonucunda kaleme aldığı "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler" adlı eserinde resmi ve gayri resmi olarak yaklaşık 100.000 Ermeninin Güney Kafkasya'ya göç ettiğini yazmaktadır (Beydilli, 1988, s. 410). Rus tarihçi N. N. Şavrov ise daha da ileri giderek net bir rakam ifade etmekte ve bu sayının, yani Doğu Anadolu'dan göç edip Revan, Nahçıvan ve Karabağ bölgelerine gelip yerleşen Ermenilerin toplam sayısının 124.000 kişi olduğunu dile getirmektedir (Şavrov, 1911, s. 63).

Nitekim Türkmençay Antlaşması'nın öncesinde ve sonrasında da Ruslar bu yöntemle Revan, Nahçıvan ve Karabağ hanlıklarının arazilerine; her iki Kaçar-Rus Savaşı döneminde 18.000, barış antlaşmasının ardından da resmi kayıtlara göre 40.000 Ermeni göç ettirildi. Böylece 1828 yılının ilk 3,5 ayında getirilen 41.524 kişilik Ermeni nüfusa ilaveten 1829-1830 yılları arasında yine İran'dan 40.000 Ermeni göç ettirilip Revan, Nahçıvan ve kısmen de Karabağ bölgelerinde iskân ettirilmiştir (Cavadov, 2000, s. 391; Uras, 1987, s. 623-624).

İ. Şopen'in tespitlerine göre 1829-1832 yılları arasında İran'dan göç edip Revan, Nahçıvan ve Ordubad'a yerleşen toplam Ermeni sayısı ise 35.560 kişiyi bulmaktaydı (Şopen,

¹⁵ Kılıç, 2001, s. 537-542; Toksoy, 2017, s. 580-582; Kantarcı, 2014, s. 4-5; Hacıyev, 2017, s. 151; Qlinka, 1995, s. 17; Geniş bilgi için bk. Saray, 1990, s. 1755-1762.

¹⁶ Edirne Antlaşması ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Turan, 1951, s. 111-151; 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Potto, 2007.

¹⁷ COA, H.H., Nu., 37240-J; COA, H.H., Nu., 37204-L; COA, H.H., Nu., 36432-H; Edirne Antlaşması'nın Rusça tam metni için bk. PSZRİ, Nu. 3128, 1830, s. 622-633.

1852, s. 636-642). Şimdiye kadar ifade edilen resmi rakamların hepsini topladığımızda İran'dan 7 yılda yaklaşık olarak 135.084 kişilik bir Ermeni nüfusu göç ettirilerek getirilip Revan, Nahçıvan ve kısmen de Karabağ'da iskân ettirilmiştir. Diğer taraftan da Müslüman Türkleri göçe mecbur etmek için her türlü baskı ve zulmü reva görmüşlerdir. Revan, Nahçıvan ve Karabağ hanlıklarının arazilerinden Osmanlı ve Kaçar ülkesine göç edenlerin resmi kayıtları tutulmadığı için onların sayılarını tam olarak tespit etmek maalesef mümkün değildir. Hatta Müslüman Türkler yazın henüz yaylaktayken kışlaktaki evlerine veya çiftliklerine Ermeni göçmenler getirilip yerleştirilmekteydi (AKAK, 1878, s. 642-644). Bu bölgelerde Ruslarla Ermenilerin mecburi göçe zorladıkları yerli Türklerin terk ettiği evler, çiftlikler ve topraklara yine Ermeni göçmenler yerleştirilmekteydi. Ayrıca gayri resmi yollarla getirilenlerin ve adı geçen hanlıkların arazilerinden her şeyini bırakıp Doğu Anadolu'ya ve Güney Azerbaycan'a mecburi göç etmek durumunda kalan Türklerin sayısının zikredilen rakamların çok çok üzerinde olduğu bilinmektedir.¹⁸

Revan, Nahçıvan ve Karabağ'dan bu dönem içerisinde binlerce aile Güney Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya göç etmek mecburiyetinde kalmıştır. Örneğin, Çar I. Nikola'ya henüz Revan işgal edilmeden önce 27 Temmuz 1827 tarihinde yazılan mektupta Revan Hanlığı'nın arazisinden Osmanlı topraklarına göç etmek durumunda kalan 4.100 Müslüman Türk ve 400 Müslüman Kürt ailesinin varlığından söz edilmektedir. Yani yaklaşık 22.500 kişilik bir Müslüman nüfus tek seferde 1827 yılında daha Revan'ın işgalinden önce bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır (AKAK, 1878, s. 547; Attar, 2012, s. 43). Revan'ın işgalinden sonra hanlığın toplam meskûn 521 köyünün 310 tanesinin sakinleri burayı ya terk etmek mecburiyetinde kalmış ya da Rus yönetimi tarafından zorla boşaltılmıştır. Bu 310 köyün sakinlerinin tamamı Kaçar ve Osmanlı ülkelerine göç etmişlerdir. Bu köylerin göç eden sakinlerinin yaklaşık olarak 38.750 kişi olduğu tahmin edilmektedir (Gözelova, 2014, s. 4). Göç eden veya göçe zorlanan Türklerin sayılarını net olarak tespit etmek güç olmakla birlikte, bazı haneleri göç eden köylerdeki nüfus eksilmelerini kestirmek ise hiç mümkün olmamıştır. İşgal öncesi Revan Hanlığı'nın toplam Türk nüfusunun yaklaşık 139.614 kişi olduğu düşünüldüğünde sadece 3-4 sene içerisinde yaklaşık 61.250 kişilik bir eksilmenin toplam nüfus içerisindeki etno-demografik dengeyi nasıl değiştireceğini tahmin etmek güç değildir (Gözelova, 2014, s. 4). İşgal sonrası Kuzey Azerbaycan'ı terkeden toplam Türk nüfusun 500.000 ila 700.000 civarında olduğunun tahmin edildiği dikkate alındığında etno-demografik dengenin nasıl tersine döndürüldüğü açıkça görülmektedir (Attar, 2012, s. 53). Böylece Ruslar, planlı ve programlı bir şekilde I. Petro zamanından beri planladıkları ve zaman zaman gerçekleştirdikleri Ermeni göçleri sayesinde Azerbaycan'ın Türk Dünyası açısından jeopolitik ve jeostratejik konumu itibarıyla hayati öneme sahip olan Revan, Nahçıvan ve Karabağ gibi bölgelerinin etnik nüfus yapısını ve dağılımını kendi lehlerine değiştirmeye başlamışlardır. Şöyle ki, Revan ve Karabağ eyaletleri ile Nahçıvan Sancağı'nda 1724-1727

¹⁸ AKAK, 1878, s. 624-625, 629, 830; Şavrov, 1911, s. 63; Beydilli, 1988, s. 407; Hasanoğlu & Süleymanlı, 2013, s. 293; Nersisyan, 1956, s. 227; Gözelova, 2014, s. 1; Kızılkaya, 2007, s. 305-307; Toksoy, 2017, s. 579-580; Cavadov, 2000, s. 391; Çapraz, 2016, s. 72. Daha geniş bilgi için bk. Memmedova, 2013, s. 11-22; Memmedova, 2012, s. 87-99.

yılları arasında Osmanlı yönetimi döneminde yaptırılan sayım ve kayıt tutma çalışmaları yapılırken bölgedeki köy, kasaba, liva vs. yer adlarının büyük çoğunluğunun Türkçe olduğu, ahalinin büyük bir kesiminin Türk olduğu Revan ve Karabağ eyaletlerinin İcmal Defterleri ile Nahçıvan Sancağı'nın Müfessel Defteri'nde açıkça tespit edilmiş ve tek tek dökümleri yapılmıştır. Bu defterlere göre Revan Eyaleti'nin nüfusunun %20'sinden azı, Nahçıvan Sancağı'nın ahalisinin %17'sinden azı ve Karabağ Eyaleti'nin nüfusunun da yine %20'den azını Ermeniler teşkil ederken, 1832 yılına gelindiğinde bu bölgelerin demografik yapısının aksi istikamette değiştirilmiş olduğu, açık ve net bir şekilde görülmektedir.¹⁹

Ruslar, bu kazanımları elde ettikten sonra 1830'da Katalikos Nerses Aştaraketsi'yi, Rusya'nın âli menfaatlerinin aleyhine faaliyetlerde bulunduğu için – yani kendi başına hareket ederek yerli Müslüman Türklere zulüm edip onların Ruslara karşı ayaklanmalarına neden olduğu için – Ermeni Vilayeti'nin yönetimindeki görevine son vererek Basarabya (Bessaravya)'ya²⁰ sürgün etti (Parsamyan, 1972, s. 72.).

1840 yılına gelindiğinde artık Ruslar, Güney Kafkasya'ya tamamen yerleşmiş olduğu için Ermeni Vilayeti; idari bakımdan yönetim şeklinin Rusya'nın güçlü merkezileştirilmiş yerel idari sistemi ile çeliştiği, idari masrafların arttığı ve mevcut yönetimin bu şekilde sürdürülmesinin mümkün olmadığı gerekçesiyle lağvedildi. Yerine Revan Eyaleti ihdas edildi ve Rusların Kafkasya'nın merkezi olarak gördüğü Gürcistan hükümetine ve Kafkasya Başkomutanına bağlandı. Yani burada da sömürgelerin güçlendirilmiş merkezîyetçilikle yönetildiği askeri-idari sistem olan komendant idaresi tesis edildi (Doğan, 2012, s. 162-163).

Sonuç

Ermenilerin, Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'nın aborijen bir halkı olmadığı ve bu bölgede yaşayan halklarla tarihi bir bağları bulunmadığı gibi, Ruslarla birlik oluncaya kadar Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'da siyasi ve askerî bir etkinliklerinden de söz etmek mümkün değildir. Tarihte hiçbir zaman bir devlet kuramamış, sürekli büyük devletlerin egemenliği altında kapalı bir cemaat yapısı içerisinde varlığını sürdüren Ermeniler, Osmanlı döneminde askerlik yapmamaları, zanaat ve ticarete ilerlemeleri sonucu zenginleşmişlerdir. Zengin Ermeni ileri gelenlerinden İyonisyan'ın çabalarıyla 1662 yılından itibaren devlet kurma çabası içerisine giren Ermeni Cemaati, Avrupa'dan umduğunu bulamadığından dolayı yüzünü Rusya'ya dönmüştür. Özellikle I. Petro döneminden itibaren Rusya ile Ermeniler arasında çıkar ve ülkü birliğinden kaynaklanan bir ittifak kurulmuştur.

Ermeniler, yüzyıllarca uydurma "Büyük Ermenistan" hülyası üzerine kurguladıkları ideolojileri ve kendilerine has dini-mezhebi eğitimleri sayesinde kilise etrafında birleştikleri kapalı cemaat yapısı içerisinde varlıklarını sürdürmüştür. Tek varoluş sebepleri ve amaçlarını tarihte hiç bir zaman gerçek olmayan "Büyük Ermenistan'ı" kurma

¹⁹ Quliyev, 2018, s. 129; Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti dönemi ile Rus işgali öncesi kayıtlarla ilgili daha geniş bilgi için bk. *İrevan Eyaletinin İcmal Defteri*, 1996; *Gence-Karabağ Eyaletinin İcmal Defteri*, 2010; *Nahçıvan Sancağının Müfessel Defteri*, 2001; Kızılkaya, 2014, s. 1-11.

²⁰ *Basarabya (Bessaravya)*: Günümüzdeki Moldova Cumhuriyeti'nin bulunduğu bölgedir.

temeli üzerine inşa etmiş olan Ermeniler, fırsatını bulduğunda bu ülkülerini gerçekleştirmek için hayali tarih yazmaktan ve gerçekleri çarpıtmaktan çekinmemişlerdir. Bu şekilde kendilerini dev aynasında görmeye başlamışlar ve bu psikoloji ile gerçekleri görmedikleri gibi, akıllı ve mantıklı da düşünememişlerdir. Böylece I. Petro döneminden başlayarak kendilerini Rusya'nın bölgedeki çıkarları için kullandığı maşası veya kuklası olarak bulmuşlardır.

Özellikle II. Katerina döneminde Rus-Ermeni ittifakının, Ermeni devleti kurma çabaları yeni bir boyut ve ivme kazanmış, Çar Pavel döneminde sekteye uğrasa da I. Aleksandr'la birlikte yeniden hız kazanmıştır. Çar I. Nikola'nın, 1828 yılında Güney Kafkasya'nın işgalini tamamlamasıyla birlikte, Rus-Ermeni ittifakının emellerini gerçekleştirmek ve sonuca ulaşmak için gerekli zemin oluşmuştur. 21 Mart 1828 tarihinde Ermeniler, yapay Ermeni Vilayeti'nin kurulmasıyla I. Nikola sayesinde yüzyıllardır hayalini kurdukları devlet yapılanmasına ilk adımı atmıştır.

Rusya'nın, bölgede Türk Dünyası'nın karasal bağlantısını kopararak Azerbaycan'la Osmanlı Devleti'nin aleyhine etno-demografik yapıyı değiştirmek suretiyle Devlet-i Âliye'nin, Kafkasya'ya girişine set çekmek amacıyla geliştirdiği bir projenin ürünü olan Ermeni Vilayeti, Rusların eseri olduğu gibi, onların çıkarları doğrultusunda da 1840 yılında görülen lüzum üzerine lağvedilmiştir. Ancak bu yapay Ermeni Vilayeti, Ermenilerin devlet kurma ve sözde "Büyük Ermenistan" ideolojilerini gerçekleştirebilecekleri inancını perçinleyerek güçlendirmiş ve onların tabiriyle bugünkü Hayastan'ın, yani Ermenistan'ın temelini oluşturmuştur.

Geçmişten günümüze tarihsel sürece bakıldığında Ermenilerin devletleşme serüveni 19. Yüzyılın ilk yarısında Ruslar yardımlarıyla aşama aşama gerçekleştirilmiştir. 1828 yılında Ruslar tarafından Revan ve Nahçıvan hanlıkları topraklarında *Ermeni Vilayeti* kurulmak suretiyle devletleşme sürecini temelleri atılmıştır. Bundan sonraki süreçte Revan Hanlığı'nın topraklarında etno-demografik yapı Ermeni ve Ruslar lehine değiştirilmiştir. Ruslar ve Ermeniler, birlikte hareket ederek Revan bölgesinin Türklere temizlenmesi için başta baskı, şiddet, tehdit ve işkence olmak üzere ne gerekiyorsa yapmışlardır. 1896 yılında Güney Kafkasya'da 900.000 Ermeni bulunurken bundan sadece 13 yıl sonra, yani 1907 yılında bu sayı 1.300.000'ne ulaşmıştır. Bunların ekseriyeti; yani 1.200.000 kişilik Ermeni nüfus bölge dışından göç ettirilerek Güney Kafkasya'ya getirilmiştir. 1910 yılında Kuzey Azerbaycan'ın toplam nüfusunun 2.317.000, 1913 yılı verilerine göre ise 2.339.000 kişi olduğu dikkate alındığında, bölgeye ne kadar çok Ermeni göçmen getirildiği ve etno-demografik yapının nasıl değiştirildiği net bir şekilde görülmektedir.²¹

1918 yılına gelindiğinde Ermeniler artık devlet kurabilecek kadar olmasa da nüfus bakımından çoğunluğa erişmeye başlamışlardır. Bütün bunlar Ermenileri, devlet kurmak ve Türklere tamamen bölgeden çıkarmak için heveslendirmiştir. 1918 Türk kıyımlarının ardından bölgede çoğunluğa ulaşan Ermenilerin durumuna sevinen Taşnaklar, 27 Mayıs

²¹ Konu hakkında daha geniş bilgi için bk. Şavrov, 1911, s. 64-65; Alişevskiy, 1923, s. 4-5; *Kafkazskiy Kalendar na 1914 g.*, 1914, s. 110-111, 118-119, 130-131.

1918'de Ararat/Ermenistan Cumhuriyeti'ni ilan etmişlerdir. 29 Kasım 1920'de Bolşevik Rusya tarafından zapt edilen cumhuriyet, 1991 yılına kadar SSCB'nin bünyesinde ayrıcalıklı bir müttefik olarak yaşamını sürdürmüştür. 1991 yılında Ermenistan Cumhuriyeti yeniden bağımsızlığını ilan etmiştir.

Extended Summary

There are various claims about the period of the beginning of the history of the Armenians. Most of these theses are too imaginary Evangelias, that is, historical church stories, to keep their feet firmly on the ground. Apart from them, according to the generally accepted claim, Armenians first came from the Balkans and settled in the Middle East. Later, they were exiled to the north by the king of Babylon because they committed a shameful crime here. The Hays who were deported to the north came to Eastern Anatolia and settled here in the Ermen Dormitory. After settling in the Homeland of the Armenians, all nations except themselves were called Armenians. However, the Hays have called themselves Hays throughout their history, and the geography they live in is not Armenia, but Hayastan. The Hays have built a national history here that they adorn with big dreams and religious stories and that is completely far from the truth. They have put forward utopian so-called "Great Armenia" claims with their narrative histories that they have created with these dreamy Evangelias. Armenians, who have a fairly closed society structure and live in an organized manner in the community and around the church, have tried to create a strong national consciousness by keeping their imaginary history in the foreground. Armenians have written a fabricated and narrative history for themselves by projecting and exaggerating things that did not exist in their past as if they did exist, and thus they have convinced themselves that they are a noble nation thanks to these big dreams. By creating a national consciousness in this way, they gathered together, created a community structure and continued their existence in this way. Thus, the main element that unites Armenians, no matter where they are in the world, has been Armenian National Interests, that is, the doctrine of Haydat. What constitutes the basis of the Haydat doctrine is the "lost lands".

Having failed to establish an independent state throughout their history, Armenians have not been able to realize an organized political structure other than being a local administrative unit of the powerful empires of the region, and have never had enough population to dominate the vast geographies they claim. They continued their existence in the form of a remote local administrative unit of the empire, which was strong according to the cyclical situation of the region. By the Umayyad period, the "Province of Armenia" was established as a local government unit covering the Eastern Anatolia and South Caucasus regions. Although the Umayyads gave the name of this province as a name to a local government unit inspired by geography, today's fabrication has formed the basis and essence of the so-called "Great Armenia" claim. During the Abbasid period, the Armenian Province was abolished and instead all the Azerbaijani territories in the South Caucasus region were united under the name of Arran Province. Georgia was established as a

province, and the part of Eastern Anatolia inhabited by Armenians based in Divin was established as an Armenian Province.

With the arrival of the Seljuks in Anatolia, a tolerant and tolerant attitude was shown towards the Armenians, they were seen as a victimized people and community, they were exempted from taxes except for jizya and tribute, and they were not conscripted. Even the internal affairs and trade of the Armenian Community were not interfered with. Armenians began to live their most comfortable and peaceful periods after this date. Armenians, who have now achieved comfort and high prosperity during the Ottoman period, have begun to rise and be respected socially and economically within the country, and even to be called "Loyal Nation". By the middle of the 17th century, they became eager to establish a state, and in 1662, the wealthy Armenian gentleman Ionisian travelled door to door through European states to find support in order to establish an autonomous "Armenian Kingdom" in Eastern Anatolia, but he could not find the support he wanted, and his hopes in this direction were exhausted. Armenians, who did not find what they hoped for from Europe, turned their faces to Russia, which later began to shine a star in Eastern Europe. Due to the overlapping of the so-called "Great Armenia" dreams of the Armenians and the personal policies and interests of Russia, especially of Peter I in the region, Russian-Armenian cooperation was established and started to be developed. In the later period, it was the Russian Tsarina Catherine II who aimed to give importance to the Armenians again and to use them for the invasion of Azerbaijan. She also took the Russian-Armenian alliance one step further by following the path of Peter I, in the South Caucasus with Armenian nobles and clergy; She planned to establish a joint Kartli-Kakheti-Armenian Kingdom between the Karabakh principalities and the Georgians, and the Üçmüezzin Catholicosate and the Armenian Community here were not taken into account in this plan. The Georgian-Armenian Joint State Plan, which was prepared, was turned into a draft by Armenian dignitaries and completed during World War II. It was presented to Katerina. The Tsarina and her administration also considered and accepted this joint state bill as the most logical and reasonable solution and action plan under the conditions of that period. However, although the Tsarina personally liked and approved it, the conjuncture of the period did not allow this plan to be implemented. Unlike his father Pavel I, Tsar Alexander I followed the path of Peter I and Catherine II and preferred to make maximum use of Armenians in the occupation of the South Caucasus and advised his commanders in the region to do so.

By the time of Tsar Nicholas I, Russia had gained considerable experience in the occupation of Azerbaijan and made great progress in the invasion of the country. He attached great importance to the occupation of Revan due to its geo-political and geo-strategic location and made extensive use of the Armenians for the occupation of this place. After the occupation of Revan by the Russians on 1 October 1827, General Adyutant Paskevich established a provisional administration consisting of a commission, including the Armenian Catholicos Nerses Ashtaraketsi. On 21 March 1828, on the day of Nowruz, on the territory of the khanates of Revan and Nakhchivan, by the decree of Tsar Nicholas I, the Armiyanskiy Oblast/Armenian Province was established, with the structural features of the

Provisional Revan Administration and its administrators. The Armenian Province, which was created with this special form of government, was directly connected to the Russian commander-in-chief in Tbilisi. Thus, at no time in history could it establish an independent and sovereign state, it could not go beyond being a satrapy and province of the great states of the region, thanks to the Turks, Armenians, who have achieved comfort, peace and prosperity, have entered the path of establishing a state thanks to the Russians, and thus the foundations of today's Armenia have been laid.

By establishing the Armenian Vilayet, Russia aimed to create an artificial Christian political structure in the middle of the Ottoman-Qajar states and separate them from each other, as well as from the Azerbaijani people and Turkestan. At the same time, with the establishment of this province, the Russians planned to attract the Armenians of Eastern Anatolia to their side and wanted to keep them under control as a people to be used only for their own interests and to create a social base for themselves in the region, and they have largely achieved this. Thus, Russia has tried to change the ethno-demographic structure in its favour by bringing and resettling Armenian immigrants from the country of Qajar and Eastern Anatolia to the territories of the Revan, Nakhchivan and Karabakh khanates, and has achieved this to a large extent. In 1830, the Armenian Catalan Nerses Ashtaraketsi was exiled to Basarabia, ending his tenure in the administration of the Armenian Province on the grounds that he committed actions against the high interests of the Russian administration – that is, because he acted on his own, persecuted the native Muslim Turks and caused them to revolt against the Russians. By 1840, Russia, which no longer needed the military, social and political power of the Armenians, this time abolished the Armenian Province in order to strengthen its authority in the region and centralize local government.

Although the Armenian Province was put to an end, this artificial Christian structure established continued to provide a social basis for Russian dominance in the region and has become an important foundation for modern-day Armenia. The historical national dreams and ideals of the Armenians, who have no historical ties and history with the South Caucasus region and the lands of West Azerbaijan, ignited with the establishment of the Armenian Province, which played a major role in the establishment of today's Armenia, and their hopes have increased in this direction.

Kaynakça | References

- AKAK (Aktı Sobranııye Kavkazskoyu Arkheografişeskoıu Komıssıeyu) (1878). (C. 7). Tiflis.
- Alışevskiy, A.V. (1923). *Gorodskoe Naselenie Azerbaydjana*, Baku.
- Anadol, C. (1982). *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası* İstanbul: Turan Kitabevi.
- Aslanlı, A. (2014). 20. yüzyılın başlarında ve sonlarında Güney Kafkasya'da Ermeni sorunu: Karabağ sorunu örneği", *Yeni Türkiye*, 60, 1-24.
- Attar, A. (2012). *Karabağ sorunu kapsamında Ermeniler ve Ermeni siyaseti*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay.
- Attar, A. (2007). Ermeni kimliği'nin anatomisi. *Akademik İncelemeler*, II/(1), 291-308.
- Azerbaycan Tarixi (En qedim zamanlardan XX esrede)* (2007). Bünyadov, Z., Yusifov, Y. (Red.). (C. 1). Bakı: A.R. Tehsil Nazirliyi Neşri Çırağ Neşr. 2. bs.
- Azerbaycan Tarixi (en qedim zamanlardan-XXI esrin ilk oniliklerinedek)* (2016). Bakı: Bakı Dövlət Universiteti Neşr. 3. Bs.
- Azerbaycan Tarixi (En qedimden 1870-ci illere qeder)* (1996). Eliyarlı S. (Red.). Bakı: Bakı Dövlət Universiteti Neşri Azer Neşr.
- Azerbaycan Tarixi (III - XIII esrin I rübü)* (2007). Velixanlı N. (Red.). (C. 2). Bakı: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Tarix İnstitutu Neşri Elm Neşr.
- Azerbaycan Tarixi (XIX. esr)* (2007). İsmayilov M. (Red.), (C. 4), Bakı: AMEA Tİ Neşri Elm Neşriyatı.
- Balayan, Z. (1984). *Hunvar/Ocak*. Yerevan: Sovetakan Grog Hratarakich.
- Bayburtyan, V.A. (1969). *Armyanskaya koloniya novoy dyulfi v XVII veke*. Yerevan.
- Beydilli, Kemal (1988). *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, TTK Belgeler, C. XIII., S. 17'den ayırmasım, Ankara.
- Budaqova, S. (1995). *Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII esrin ikinci yarısı - XIX esrin birinci qerinesi)*. Bakı: AREA Tİ Neşri Elm Neşr.
- Cavadov, Q. (2000). *Azerbaycanın azsayılı xalıqları ve milli azlıqları*. Bakı.
- Celilov, F. (2002). Ermeni boyları ve Pseudo-Ermeni Haylar (milattan önce Türk-Ermeni ilişkileri). *Türkler*, 2, 547-561.
- COA (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri), H.H., Nu., 37240-J.
- COA, H.H., Nu., 37204-L.
- COA, H.H., Nu., 36432-H.
- Çakmak, M. A. (1996). Hanlıklar devrinde Azerbaycan-Türkiye münasebetleri (1723-1829) (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Çapraz, Hayri, (2016). Güney Kafkasya'da Ermenistan bölgesinin oluşumu. O. Yeşilot (Ed.), *Revan Türkleri* (s. 61-93). İstanbul.
- Çaycıoğlu, S. O. (2018). Rusya'nın Kafkasya siyaseti: General Paskeviç'in başkomutanlığı dönemi (1827-1831) (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Deveyev, B. (2004). XV. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti-Azerbaycan ilişkileri (Yayımlanmamış doktora tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Doğan, Ş. Rus kaynaklarına göre Revan Hanlığı'nın Rusya'ya bağlanması ve Ermeni

- Eyaleti'nin kurulması (Yayımlanmamış doktora tezi). Akdeniz Üniversitesi, Antalya.
- Elekberli, E.(1994). *Qedim Türk- Oğuz yurdu-Ermenistan*, Bakı: Sabah Metbeesi.
- Eliyev, F & Hesenov, U. (2007). *İrevan Xanlığı*, Bakı: Şerq-Qerb Neşriyyat Evi. 2.bs.
- Esedov, F. & Kerimova, S. (1993). *Çarizmi Azərbaycana getirenler*, Bakı: Gençlik Neşr.
- Gazigiray, A. A. (1982). *Osmanlı'dan günümüze kadar vesikalarla Ermeni terörünün kaynakları*. İstanbul.
- Gence - Qarabağ Eyaletinin İcmal Defteri. (2010). Haz. Tofiq Necefli, Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası Tarix İnstitutu Neşri, Çəşioğlu Neşriyyatı, Bakı.
- Gözelova, N. (2014). Rusya İmparatorluğu'nun dış politikası ve XIX. yüzyılın Başlarında İrevan Hanlığı'nda etnodemografik durumun değişmesi. *Yeni Türkiye*, 60, 1-6.
- Gürün, K. (1983). *Ermeni dosyası*. Ankara: , TTK Yay.
- Hacıyev, İ. (2017). XX. yüzyıl başlarında Azerbaycan'a yönelik Ermeni iddiaları ve yapılan katliamlar (Rus belgeleri ışığında). *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 19/(40), 148-161.
- Hasanoğlu, M. Süleymanlı, N. (2013). Ermenistan devleti'nin oluşum sürecinde Güney Kafkasya'da nüfuz mücadelesi ve Azerbaycan. *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, II/ 2), 289-303.
- Hasanov, Y. (2008). Rus yönetimi altında Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasında ilişkiler (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Henze, P. (1988). Ermeni şiddetinin kökenleri. *Uluslararası Terörizm*, 88, 173-174.
- Hovannesyan, R. (1976). *Armenia on the Road to Independence*, Los Angeles.
- İrevan Eyaletinin İcmal Defteri. (1996)*. Haz. Ziya Bünyadov, Azərbaycan Respublikası Elmler Akademiyası Şerqşünaslıq İnstitutu Neşri, Elm Neşriyyatı, Bakı.
- İsayev, A. (1991).. *Gence ve Gencililer*, Bakı.
- İsmayıl, M. (1993). *Azerbaycan tarixi*, Bakı: Azer Neşr.
- Kantarıcı, Ş. (2014). Ermeni sorunu'nun ortaya çıkışında Rusya'nın rolü. *Yeni Türkiye*, 60, 1-6.
- Kafkazskiy Kalendar na 1914 g.* (1914) Tiflis.
- Kılıç, D. (2001). Rusya'nın Doğu Anadolu siyasetinde Eçmiyazin Kilisesinin rolü (1828-1915). *TKAE Türk Kültürü Dergisi*, XXXIX/(461), 535-548.
- Kızılkaya, O. (2007). "Revan (Erivan) ve Iğdır yöresinde demografik yapının Ermeniler lehine dönüştürülme süreci (1828-1920). *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22/(1), 299-311.
- Kızılkaya, O. (2014). "Günümüz Ermenistan Coğrafyasında Türk Nüfusun Tarihi Süreçteki Durumu", *Yeni Türkiye*, S. 60, s. 1-11.
- Koçaş, S. (1967). *Tarih boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni ilişkileri*, Ankara: Altınok Basımevi.
- Kuliyeva, V. (1999). *Rol i Poziçiya Muslumanskogo Duxovenstvo ve Soçialno-Kulturnoy Jizni Naxçivani, Erivanskoy Gubernii i Zangezura v XIX-naçale XX v.* Bakı: İzdatelstvo Elm.
- Kürkçüoğlu, E. (1994). Azerbaycan'ın Türkleşmesi tarihine bakış. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü Dergisi*, 0/(1), 143-156.

- Listsov, V. P. (1951). *Persidskiy Poxod Petra I*. Moskova.
- Mahmudov Y. (Red.) (2010). *İrevan Xanlığı: Rusyanın işğalı və Ermenilerin Şimalı Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi*. Bakı: AMEA Tİ Neşri, Azer Neşr.
- Mehmetov, İ. (2009). *Türk Kafkası'nda siyasi ve etnik yapı: eski çağlardan günümüze Azərbaycan tarihi*, Necef E. N., Necefov, Ş. (haz.), İstanbul: Ötüken Neşr.
- Memmedova, İ. (2013). 18. ve 19. yüzyılların başlarında Azərbaycan'ın Arazboyu bölgeleri ve nüfusu (İrevan, Nahçıvan, Karabağ Hanlıkları üzere). *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 2/(3), 11-22.
- Memmedova, İ. (2012). 19. yüzyılın 80-90'lı yıllarında Güney Kafkasya'nın etnografik haritası (Kars ve diğer bölgeler). *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1/(2), 87-99.
- Memmedova, İ. (2014). Naxçıvan Xanlığının ehalisi (XVIII-XIX esrin evvellerinde). *Naxçıvan Qedimden Günümüze Geder (Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illiyine hesr olunmuş meqaleler toplusu)* (s. 173-178). Bakı: ATQ-Sederek Xeyriyye Cemiyeti Birge Neşr.
- Mirzəzadə, A. (2014). XIX esrin 20-30-cu illerində Çar Rusiyası tərəfindən Ermenilərin Cənubi Qafqaza kütləvi köçürülməsi və bölgədə "Ermeni Amili"nin yaranması. *Tarix və onun problemləri* (C. 4, s. 59). Bakı: Bakı Dövlət Universiteti Neşr.
- Mustafazadə, T. (1993). *Azərbaydjan i Ruskogo – Tureçkiye Otnoşeniya v Pervoy Treti XVIII v.* Bakı: Publikacii Akademiya Nauk Azerbaydjana İnstitut İstorii, İzd. Elm.
- Mustafazadə, T. (2014). Naxçıvan Xanlığının tarixindən. *Naxçıvan Qedimden Günümüze Geder (Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illiyine hesr olunmuş meqaleler toplusu)* (s. 162-168). Bakı: ATQ-Sederek Xeyriyye Cemiyeti Birge Neşr.
- Mutallimov, D. (2015). Hanlıklar döneminde Kuzey Azərbaycan'ın Osmanlı ile siyasi ilişkileri. *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, VIII/(2), 155-178.
- Naxçıvan Sancağının Müfessel Defteri*. (2001). haz. Ziya Bünyadov, Hüsameddin Memmedov, Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası Şerqşünaslıq İnstitutu Neşri, Elm Neşriyyatı, Bakı.
- Naxçıvan Xanlığı. (2005). *Naxçıvan Ensiklopediyası*, (C. II., 2. neşr, s. 86-87) Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölmesi Neşr.
- Necefli, G. Azərbaycan Topraklarında Ermeni Devletinin Kurulması Planları. <http://irs-az.com/new/pdf/201509/1442586831485145229.pdf>, Erişim Tarihi: 18.05. 2019.
- Nersisyan, M. G. (1956). *İz İstorii Russkogo-Armyanskiy Otnoşeniya* (T. I.). Erevan: İzd. ANA SSR.
- Nuriyeva, İ. (2015). *Azərbaycan tarixi (en qedim zamanlardan-XXI esrin evvellerinedek)*. Bakı: Mütercim Neşr.
- Onur, H. (1999). *Millet-i Sadıka'dan Hayk'ın çocuklarına Ermeniler*. İstanbul.
- Özaydın, A. (1991). *Arrân. İslâm ansiklopedisi* (C. 3, s. 394-395). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özyılmaz, E. V. (2013). Geçmişten günümüze Dağlık Karabağ. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15/(2), 191-208.

- Pakrevan, E. (2007). *Abbas Mirze və Azərbaycan* (Cavanşir, G. Çev.). Bakı: Qaunun Neşr.
- Parsamyan, V. A. (1972). *İstoriya Armyanskogo Naroda (1801-1890)*. Erevan.
- Potto, V. A. (1886). *Kavkazskaya Voyna v Otdelnix Oçerkax, Epizodax, Legendax i Biografiyax* (T. III.). St. Petersburg.
- Potto, V. A. (2007). *Kavkazskaya Voyna: Turetskaya Voyna 1828-1829*, T. IV., Moskva.
- PSZRİ (Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii) (1828) (1830). (T. III). St. Petersburg.
- PSZRİ (1830). Nu. 3128, (T. IV.). St-Petersburg, 1830.
- Qarayev, E. (2016). *Azərbaycanın İrevan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzüylün sonu-XIX yüzüylün ortalarında)*. Bakı: AMEA Tİ Neşri, Mütercim Neşr.
- Quliyev, C. (2018). *Qaqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları Şimali Azərbaycanın Rusiya Tərəfindən İşğalını Öyrenmək Üçün Menbe Kimi*, AR Tehsil Nazirliyi ve BDU Neşri, Elm ve Tehsil Neşriyyatı, Bakı.
- Qlinka, S. N. (1995). *Ermenilerin Rusya hüdudlarına köçürülmesinin tesviri*. Bakı: Azer Neşr.
- Saral, A. H. (1970). *Ermeni meselesi*. Ankara: Genelkurmay Basımevi,
- Saray, M. (1990). *Ermeni meselesinin ortaya çıkışı, Ermeni meselesini ortaya çıkaranlar*. XI. *Türk Tarih Kongresi Bildirileri içinde* (C. 5, s. 1755-1762). Ankara: TTK Yay.
- Süleymanov, M. (2014). *Gülüstan müqavilesi I hissə*. Bakı: Elm ve Tehsil Neşr.
- Şavrov, N. N. (1911). *Novaya Ugroza Ruskomu Delu v Zakavkaze, Peredstoyaşaya Raspodjya Mugani İnopodçam*. St. Petersburg.
- Şihaliyev, E. (2004). *Azərbaycan-Ermenistan ilişkilerinde Rusya ve İran faktörü (1828-2000)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Şopen, İ.İ. (1852). *İstoriçeskiy Pamyatnik Sostoyaniya Armyanskoy Oblasti v Epoxu ee Prisoedineniya k Rossiyskoy İmperii*. St Petersburg
- Toksoy, A. (2017). *Revan'dan Erivan'a. Vakanüvis-Utad Kafkasya Özel Sayısı, 2/(2), 576-586*.
- Toksoy, A. XIX. *Yüzyılda Rusya'nın Kafkasya Politikası ve Ermeniler*. <http://ekoav.rasya.net/duyuru.aspx?did=136&Lang=TR>. s. 1-2, Erişim Tarihi: 18.05.2019.
- Turan, Ş. (1951). "1829 Edirne Antlaşması", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. IX, S. 1-2, s. 111-151.
- Tuysuz, C. (1997). *Selçuklular döneminde Azərbaycan* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Uras, E. (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi*, İstanbul: Belge Yay.
- Zapiski Alekseye Petroviça Yermalova (1816-1827) 1868. (Ç. II). Moskva.